

Захарченко П. П.

## ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У КОНТЕКСТІ ПРОЕКТУ ПОЛОЖЕННЯ ТАВРІЙСЬКОГО КОМІТЕТУ З ПОКРАЩЕННЯ ПОБУТУ ПОМІЩИЦЬКИХ СЕЛЯН (1858-1859 РР.)

Законодавство сучасної України все частіше звертається до здавалося б донедавна назавжди втраченої юридичної дефініції “приватна власність на землю”. Суспільство, політичний істеблїшмент, представники органів державної влади та місцевого самоврядування нині поволі адаптуються до процесу неухильного проникнення нового для них типу земельних відносин, в основу яких покладений приватновласницький інтерес. Правова свідомість решти українського загалу щораз все глибше пізнає відроджений, у тому числі й нормативно-правовими актами вищих органів влади незалежної України, зміст та сутність означеного поняття.

Подібність із сьогоденням мають події та явища відтерміновані в часі на 150 років. Напередодні селянської реформи 1861 року суспільство також знаходилося перед вибором надання правосуб’єктності на землю особам, що досі залишалися поза межами участі в розподілі земельної власності. Принаймні, приватне селянське землеволодіння могло стати реальністю в разі реалізації проектів Положень про покращення побуту поміщицьких селян, розроблених спеціальними дворянськими комітетами Російської імперії, у тому числі й Таврійським комітетом.

Організаційно-правові підстави створення, принципи формування та й сама діяльність дворянських комітетів до нині не стали об’єктом системного наукового дослідження. Правнича історіографія не має у своєму розпорядженні бодай статті, присвяченій становим інститутам, що взяли на свої плечі підготовку текстів законопроектів про звільнення селян від кпіпосницької залежності. Роботи І.Іванюкова, Н.Семенова, О.Скребницького лише описово відтворюють події та обставини заключного етапу їхньої діяльності – обговорення проектів у Санкт-Петербурзі, а саме у Головному комітеті із селянських справ та у Редакційних комісіях. Дослідницький інтерес оминув також діяльність Таврійського губернського комітету, особливості його формування та зміст основних положень створеного ним проекту, в тому числі в частині ставлення місцевих дворян до поміщицького та селянського землеволодіння. Саме цим проблемам і присвячена пропонована розвідка.

Губернські дворянські комітети з покращення побуту поміщицьких селян покликав до життя рескрипт (припис) Олександра II від 20 листопад 1857 року на ім’я Ковенського, Віленського і Гродненського генерал-губернатора В.Назімова.

Глава держави велів створити у цих губерніях із числа предводителів дворянства та інших категорій землевласників комітети для підготовки проектів “Про устрій і покращення побуту поміщицьких селян”. Щоправда, вони не могли виходити за рамки умов, визначених в документі наступним чином: “За поміщиками зберігається право власності на всю землю, а за селянами – їхня садибна осілість, яку вони впродовж певного часу мають викупити у свою власність; крім того їм

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У КОНТЕКСТІ ПРОЕКТУ ПОЛОЖЕННЯ  
ТАВРІЙСЬКОГО КОМІТЕТУ З ПОКРАЩЕННЯ ПОБУТУ ПОМІЩИЦЬКИХ  
СЕЛЯН (1858-1859 РР.)

---

надається в користування ... кількість землі, за яку вони платять оброк або відбувають роботи поміщику”[1, с. 2-3].

Впродовж кількох наступних місяців рескрипти тотожного змісту були розіслані в усі губернії із часткою кріпацького населення. Внаслідок веління імператора в регіонах Російської імперії було створено 46 губернських дворянських комітетів і дві загальні комісії – Віленську та Київську. Всього для підготовки проектів покращення побуту поміщицьких селян було залучено 1 463 особи із числа представників дворянського стану, у їх числі найвищі ієрархи – губернські предводителі дворянства”[2, с. 60-117]. У комітетах українських губерній працювало 323 поміщика, із яких 288 осіб обрано повітовими дворянським зборами (по два члени від кожного повіту) і 35 призначено губернаторами як представники від уряду”[3, с. 12]. Останні були також вихідцями із місцевого дворянства, однак у силу свого офіційного статусу зобов’язані були захищати інтереси держави.

Попри те, що комітети і комісії мали визначити подальшу долю закріпачених селян, жоден представник цієї суспільної верстви не брав участі у роботі над законопроектами. Причини невitreбуваності селянського досвіду при розробці варіантів реформи один із сучасників бачив у тому, що “селяни, у зв’язку зі своєю нерозвиненістю, що витікала із кріпосного стану, навряд чи могли тоді свідомо обстоювати свої майбутні інтереси ...”[4, с. 16].

Для зручнішого розгляду проектів у Головному комітеті із селянських справ була розроблена і затверджена уніфікована форма звітності та розіслана по усіх губерніях. За структурою вона поділялася на шість глав, окремі відділення і параграфи, в яких містилися пункти, що вимагали конкретних відповідей від кожного губернського комітету без будь-яких узагальнень, висновків та пояснень.

У Таврійській губернії такий комітет був створений 29 жовтня 1858 року і діяв до 2 жовтня 1859 року. Напередодні його появи керівники дворянського корпусу Таврійської губернії провели своєрідний моніторинг громадської думки знаних у краї землевласників щодо їхнього ставлення до змісту імператорського рескрипту. Більшість предводителів повітового дворянства губернії віддали перевагу обтічним відповідям, а очільник каховського, не встигши сформулювати власну думку, кон’юнктурно погодився з ще невисловленою позицією свого керівника – предводителя дворянства Таврії М. Овсянникова-Куликовського[5, спр.1, с. 16].

На загал, поміщики Таврії у своїй переважній більшості підтримали зміст, окреслених у рескрипті перетворень. Проте однозначного схвалення не сталося. Якщо поміщиця М.Добачевська засвідчила повну готовність до перегляду правового режиму власних угідь, а родина А. і П. Взметневих, за умови перебування землі у повній їхній власності, погоджувалася на проведення змін, то колезький радник П.Уманець, навпаки зазначав: “Селянам достатньо землі, вони знаходяться в такому задовільному стані, що їхній побут не потребує покращення” [5, с. 34, 45, 58].

Саме ставлення дворян до кріпосного права на території губернії стояло першим пунктом проекту положення. В разі надання поміщицьким селянам статусу вільних сільських обивателів, відкривалася можливість в перспективі їм стати повноправними суб’єктами права власності на землю. Відтак дворянський комітет

Таврії висловив бажання ліквідувати кріпосницькі відносини на своїй території. Він заявив, що кріпосне право припиняється на ділі і в усіх актах [6, с. 2].

Центральне місце в проєкті займала проблема власності на землю. Виходячи із змісту згаданого імператорського рескрипту, губернський комітет сприйняв як аксіому рекомендацію про необхідність збереження за поміщиками права власності на всю землю. Відтак дворяни Таврії продублювали положення рескрипту і, залежно від існуючого в регіоні земельного режиму, місцевих умов використання землі, наявності ресурсів сформулював своє бачення обсягів поміщицьких правомочностей на нерухому власність.

Згідно з приписами царського документу та відповідно до уніфікованої форми проєкту положення, землі, що передавалися у користування поміщицьких селян, поділялися на садибні та надільні польові. У розділі “Поземельні права поміщиків” дворянський комітет мав визначити права дворян саме на ці об’єкти власності.

Зазначимо, що усі новоросійські губернські комітети, у тому числі й таврійський, ухвалили рішення про недоторканність права власності поміщика на усю землю, що в його власності перебувала. Місцеві дворяни вважали за необхідне назавжди зберегти за землевласниками право на їхню нерухомість як ту, що надана в користування тимчасовозобов’язаним селянам, так і на присадибні посілости до їхнього повного викупу.

Права поміщиків щодо продажу власних маєтків були значно обмежені. Однак мета, яка при цьому переслідувалася, свідчила про обстоювання інтересів саме дворянської верстви. В проєкті містилися норми, що дозволяли в будь-який спосіб відчужувати землю чи маєток, але лише особам із числа потомственного російського дворянства або самій сільській громаді, що ними користувалися. Застереженнями та обмеженнями поміщики Таврії намагалися не допустити розвалу сільської общини, з одного боку, а з другого – перешкодити нагромадженню земельних посіlostей у руках власників не дворянського походження.

Правова регламентація селянського садибного землеволодіння знайшла висвітлення у главі ІУ проєкту Положення Таврійського губернського комітету. Царською владою заздалегідь обумовлювалося, що у цій главі мають міститися положення, які б регулювали право селян на викуп садиби, право землекористування до внесення викупу, оцінку землі, способи її придбання у власність тощо. Словом, в окреслених урядом рамках дворянський комітет мав подати на розгляд імператору власне бачення подальшого розвитку садибних посіlostей селян, що виходили із кріпосної залежності. При цьому Міністр внутрішніх справ С.Ланської 20 березня 1858 року звернувся до предводителів дворянства усіх губерній з проханням роз’яснити поміщикам, “без офіційного розголосу, що для власної їхньої користі дуже бажано, щоб садибна осілість селян залишалася у нинішньому стані, і переселення селян могло відбуватися не інакше як ... без щонайменших утисків селян” [5, спр 1, с. 78].

Розміри селянських садиб у Таврійській губернії були визначені у обсягах, які на момент укладення проєкту Положення займали кріпосні селяни. Існував, щоправда, підхід, який залежав від наявного земельного резерву губернії. Комітет мав намір зобов’язати поміщиків прирізати селянам садибні землі, якщо вони сягали менше 840 кв. сажень.

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У КОНТЕКСТІ ПРОЕКТУ ПОЛОЖЕННЯ  
ТАВРІЙСЬКОГО КОМІТЕТУ З ПОКРАЩЕННЯ ПОБУТУ ПОМІЩИЦЬКИХ  
СЕЛЯН (1858-1859 РР.)

---

Викуп селянських садіб у Таврійській губернії передбачався за формулою, коли кожен домовласник виплачував щорічно 1/12 частину всієї суми або мав право купувати садибу в особисту власність з одноразовим внеском всієї викупної суми.

В окремому документі, що зберігається у фондах Державного архіву АРК, Таврійський комітет показово обґрунтував неподільність маєтку спадкоємцями. "... хотів зберегти осілість селянського двору, що є в характері малоросійського племені, яке становить основну масу населення і сам степовий простір був причиною, що саме тут селянин тільки-но одружиться, одразу виділяється із сімейства, не маючи часто ні засобів, щоб завести добре господарство, ні вмінь, щоб підтримати його"[5, спр.7, с. 5-5зв.] – підсумували члени комітету. Як бачимо, архітектоніка проекту заперечувала місцеві правові звичаї спадкування садіби, наражаючись на конфлікт з усталеними формами буття української, у більшості своїй, людності регіону. Обмеження права власності селянина на землю торкнулися й інших аспектів. Зокрема передбачалося узгоджувати з поміщиком можливість переселення селянських садіб. Особливо наполегливо на цьому наполягали землевласники південного берега Криму, а саме дворянські зібрання Ялтинського та Євпаторійського повітів. Феодосійське дворянство розробило навіть власний наказ губернському комітету, який 6 вересня 1858 року був одноставно ухвалений. З тим, щоб зберегти за собою землі Південного берега Криму, вони погоджувалися на будівництво селянських садіб на надільних землях (далі від моря) "без усяких за неї платежів і викупу, у постійне їхнє користування" [5, спр. 6, с. 44; спр. 9, с.1-2].

Таким чином, за проектом Положення Таврійської губернії садібні землі після викупу переходили до селян на праві неповної власності. Правом повної власності володіли лише ті селяни, які придбали земельні посілості за роки кріпацтва на ім'я свого поміщика [7, с. 9]. Така позиція повністю відтворювала приписи ст.655 Ч.3 Х Тому Законів про стани Зводу Законів Російської імперії.

Зазначимо, що деякі дворянські комітети українських губерній (Херсонський та Київська загальна комісія) мали намір запровадити правові норми, які б обмежували право власності селян на садибну землю за національною та релігійною ознаками. Пропонувалося узаконити положення, за якими дозволялося набувати землю у власність представникам усіх національностей, окрім євреїв, циган і осіб, що належали до нехристиянських релігійних конфесій. Навпаки, дворянський комітет Таврії, в особі П.Делаграматика і Й.Шатілова, наполягали на включенні до сфери повноважень комітету питань, пов'язаних з покращенням побуту татар-поселян як іменуються вони в ст.616 Законів про стани Зводу законів Російської імперії. Щоправда, на запит комітету щодо доцільності наділення татар землею, військовий губернатор Сімферополя Таврійський цивільний губернатор відповів, що проблеми їхнього землеустрою перебувають у компетенції міністерства державного майна [5, спр. 3, с. 84].

Проблема надільних земель, що надавалася селянам впродовж усього тимчасовозобов'язаного періоду вирішувалася таврійськими дворянами у гірших традиціях кріпосного права. На тлі поміркованих проектів комітетів правобережних та лівобережних українських губерній, місцеві поміщики мали намір залишити взагалі

селян без земельного наділу. При цьому автори заклали норму, за якою одночасно із закінченням тимчасовозобов'язаного періоду наділи мали повернутися в повне розпорядження поміщика, якщо селяни їх за цей час не встигли викупити.

Найболючішим для членів усіх дворянських комітетів, у тому числі й Таврійського, звісно було питання про право власності на надільні землі. Важливе значення для з'ясування справжніх намірів поміщиків є їхнє ставлення до розмірів земельних наділів, що на першому етапі передавалися у селянське користування.

Відправною точкою, з якої у дворянському комітеті розпочалися дискусії щодо розмірів надільних земель, став лист Міністра внутрішніх справ Віленському військовому, Гродненському і Ковенському генерал-губернатору від 21 листопада 1857 р. Саме приписи цього документа орієнтували поміщицьких обранців на ті підходи, якими останні мали керуватися. У ньому не встановлювалися норми наділів, а зазначалося, що вони мають визначатися в кожному окремому випадку “за місцевими обставинами і звичаями” [8, с.63].

Промовистим свідченням невідповідності встановлених дворянським комітетом норм до настанов Міністра можна вважати той факт, що проект не закріплював норми землекористування в існуючих розмірах. З усіх проектів Положень українських губерній саме в багатоземельній Таврії склалися максимальні диспропорції щодо розмірів надільних земель.

Ще напередодні формування губернського комітету у вересні 1858 року дворянські збори Євпаторійського, Феодосійського і Ялтинського повітів одноставно висловилися проти передачі надільної землі на південному березі Криму у користування селян. Втрата цінного джерела прибутків у плани землевласників не входила. Як не дивно, відмова обумовлювалася винятково турботою про долю селян-хліборобів. “Коли б у подібних мастьках і знайшлася певна кількість десятин землі, – читаємо у матеріалах фондів Державного архіву Кримської АР, – то з огляду на повну непридатність ґрунтів, земля ніколи не забезпечить їхнє існування, і обробіток її пов'язаний лише з безглуздою втратою часу, праці та капіталів” [5, спр. 6, с.2].

Прислухавшись до наказів повітових дворянських зборів, комітет поділив увесь земельний ресурс губернії на три категорії – малоземельні, середньоземельні і багатоземельні ділянки. Наділи другої і третьої категорії мали розмір, що перевищував 3 і 5 дес. на кожному рев'язьку душу відповідно. Зате до першої категорії земель відносилися ділянки поміщицької землі, що розташовувалися винятково на південному березі Криму. Саме тут, де комітет “не мав жодної можливості наділити селян землею”, останні, за проектом, мали перейти на становище безземельних, аналогічно правовому статусу дворових людей [5, спр. 7, с.6 зв.].

Намір дворянського комітету Таврійської губернії обезземелити селян і перевести їх на становище дворових прямо суперечив § 2 розділу 5 відомого листа Міністра МВС С.Ланського від 21 листопада 1857 році. В ньому йшлося не лише про припинення практики переведення поміщицьких селян у дворові, а й про створення умов для ліквідації цього суспільного прошарку взагалі шляхом наділення їх польовими угіддями [5, спр. 1, с.5 зв.].

Отже, вперше в практиці взаємин великих суспільних груп, що стояли на протилежних позиціях ієрархічної піраміди, був запропонований шлях, котрий набли-

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У КОНТЕКСТІ ПРОЕКТУ ПОЛОЖЕННЯ  
ТАВРІЙСЬКОГО КОМІТЕТУ З ПОКРАЩЕННЯ ПОБУТУ ПОМІЩИЦЬКИХ  
СЕЛЯН (1858-1859 РР.)

---

жав час порозуміння. З власної ініціативи дворянство Таврійської губернії (як і багатьох інших) брало на себе історичну місію, добровільно відмовляючись від права власності не лише на кріпаків, а й на садибну землю, в разі здійснення селянами викупної операції. Із затвердженням проектів положень самими поміщиками запропонованими, вони перетворювалися на неповних власників землі їм де-факто належною.

Своєю чергою польова (надільна) земля також могла стати власністю селянина за двох обставин: її викупу впродовж тимчасовозоб'язаного періоду та згоди поміщика на здійснення такої операції. Словом, за проектом Положень Таврійського дворянського комітету колишній поміщицький селянин ставав суб'єктом права земельної власності.

Література:

1. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян, вышедших из крепостной зависимости. – СПб.: МВД, 1861. – Т.1.
2. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.442. – Оп.300. – Спр.1. – Ч.5.
3. Отмена крепостного права на Украине: сборник документов и материалов. – К.: АН УССР, 1961.
4. Семенов Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. Хроника деятельности комитета по крестьянскому делу. – СПб.: Изд. М.Е. Комарова, 1889. – Т.1.
5. Державний архів у Автономній Республіці Крим. – Ф.52. – Оп.1.
6. Систематические своды по проектам положения 21 губернии//Первое издание материалов редакционных комиссий для составления положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. – СПб.: Издательство Редакционных Комиссий, 1859. – Ч.4.
7. Дополнительный доклад Юридического отделения к №8// Первое издание материалов редакционных комиссий для составления положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. – СПб.: Издательство Редакционных Комиссий, 1859. – Ч.4.
8. Федоров В.А. Падение крепостного права в России.– М.: МГУ, 1963.

Пост упила в редакцию: 21.11.2006 г.